

*Triomf en tragiek van
Erasmus van Rotterdam*

Stefan Zweig

Vertaald uit het Duits door
Bart van Kreeel

Met een nawoord van Thomas Huttinga

Uitgeverij IJzer
Utrecht

Inhoud

7	Roeping en zingeving
21	Tijdsbeeld
27	Donkere jeugd
45	Portret
57	Meesterjaren
73	Reikwijdte en grenzen van het humanisme
95	De grote tegenstander
124	De strijd om onafhankelijkheid
140	De grote controverse
157	Het einde
170	Erasmus' nalatenschap
175	Namenoverzicht
180	Vertalingen van de Latijnse, Franse, Griekse en Italiaanse teksten
183	Een spiegelbeeld in turbulente tijden: triomf en tragedie van een anti-fanaticus. (Nawoord Thomas Huttinga)

Roeping en zingeving

Erasmus van Rotterdam, eens de grootste en beroemdste man van zijn tijd, is vandaag de dag, laten we het niet ontkennen, nauwelijks meer dan een naam. Zijn ontelbare boeken en artikelen, geschreven in een vergeten supranationale taal, het humanistische Latijn, leiden een ongestoord, slapend bestaan in de bibliotheken; er is nog maar nauwelijks iets van de eens wereldberoemde man dat wij tegenwoordig nog kennen. Ook de persoon die hij was, moeilijk grijpbaar door wisselende en tegenstrijdige opvattingen, is sterk overschaduwed door de krachtiger en onstuimiger karakters van andere werelddhervormers terwijl er over zijn privéleven weinig onderhoudends te melden valt: een man die in stilte leeft en onophoudelijk aan het werk is levert zelden stof op voor een tot de verbeelding sprekende biografie. En zelfs zijn wezenlijke betekenis is onzichtbaar verborgen voor ons huidige bewustzijn, zoals dat altijd het geval is bij het fundament van een reeds opgetrokken gebouw. Vooraf moet daarom kort samengevat en helder worden geformuleerd, wat Erasmus van Rotterdam, de grote vergetene, vandaag de dag en juist nu nog waardevol maakt – namelijk dat hij van alle schrijvende en scheppende vormgevers van het Avondland de eerste bewuste Europeaan was, de eerste strijdbare voorvechter van de vrede, de meest welbespraakte advocaat van een humanistisch ideaal waarin ruimte bestaat voor uiteenlopende geestelijke stromingen. En het feit dat hij bovendien tevergeefs streed voor een rechtvaardiger, meer op wederzijds begrip berustende manier van denken,

zijn tragisch lot, verbindt hem alleen maar inniger met ons gevoel van broederschap.

Erasmus hield van veel dingen waar wij ook van houden, van gedichten en filosofie, van boeken en kunstwerken, van talen en volkeren, zonder onderscheid hield hij daarin van de gehele mensheid waarvoor hij zich een hogere morele standaard ten doel gesteld had. En er was maar één ding op aarde dat hij werkelijk haatte als de tegenpool van gezond verstand: fanatisme. Zelf allerminst een fanatiek mens, misschien niet geniaal maar met een onvoorstelbaar brede kennis, niet gelijk overdreven vriendelijk, maar rechtschapen en welwillend, zag Erasmus in iedere vorm van intolerantie de gezworen vijand van ons bestaan. Hij was ervan overtuigd dat praktisch ieder conflict tussen mensen en volkeren door wederzijds toegeven zonder geweld kon worden beslecht, omdat ieder conflict toch op het menselijk vlak ligt; bijna ieder conflict zou vergelijkenderwijs opgelost kunnen worden, als doordrammers en overdrijvers maar niet altijd met te strak gespannen boog met elkaar in het strijdperk zouden treden. Daarom bestreed Erasmus iedere vorm van fanatisme, of het nu om religie, nationalisme of wereldbeschouwing ging. Hij zag fanatisme als de gezworen aartsvijand van iedere vorm van wederzijdse toenadering. Aan alle halsstarrigen en rechtlijnigen had hij een grondige hekel, of ze nu gehuld waren in priestergewaad of geleerdentoga, aan mensen met oogkleppen voor of zeloten van welke rang of stand dan ook, mensen die waar ook ter wereld slaafse gehoorzaamheid verlangen aan hun eigen standpunten, die iedere andere opvatting verachtelijk als ketterij of als misdaad bestempelen. Zoals hij zelf niemand zijn opvattingen op wilde dringen, zo verzette hij zich vastbesloten tegen willekeurig welke religieuze of politieke groepering dan ook die dat bij hem wel wilde doen. Zelfstandig denken was voor hem een vanzelfsprekendheid

en altijd zag deze vrije geest er een verarming in van de goddelijke verscheidenheid wanneer iemand vanaf de kansel of het kathedraker over zijn eigen persoonlijke waarheid sprak als over een boodschap die God hem en hem alleen in het oor had gefluisterd. Met alle kracht van zijn fonkelende en striemende intelligentie bestreed hij daarom zijn leven lang gelijkhebberige fanatici met een heilig geloof in eigen waan-ideeën – en slechts in zeer zelden voorkomende, gelukkige ogenblikken kon hij om hen lachen. Op zulke minder zware momenten leek hem bekrompen fanatisme slechts een betreurenswaardige vorm van geestelijke verveling, een van de ontelbare verschijningsvormen van ‘Stultitia’, die hij in zijn *Lof der Zotheid* zo vermakelijk neerzette en karikaturiseerde. Als een werkelijk rechtvaardig en onbevooroordeeld man bracht hij begrip op voor en had hij zelfs te doen met zijn bitterste vijand. Maar in zijn diepste innerlijk heeft Erasmus altijd geweten dat dit kwaad klevend aan de menselijke natuur, dat het fanatisme zijn eigen meer tolerante manier van leven en denken zou ruïneren.

Want het was Erasmus’ roeping en de zin van zijn leven om tegenstellingen op een menselijke manier in harmonie te overbruggen. Hij was geboren als iemand die verbinding zoekt, of om met Goethe* te spreken die net als hij alle vormen van extremisme afwees, als een ‘communicatief wezen’. Iedere gewelddadige omwenteling, ieder tumult, iedere troebele massatwist ging naar zijn gevoel duidelijk in tegen het wezen van de universele rede, waaraan hij zich als trouwe en stille boodschapper verplicht wist, en vooral oorlog, als de meest grove en gewelddadige vorm om geestelijke tegenstellingen te beslechten, leek hem onverenigbaar met

* Voor namen zie p. 175

een moreel denkend mensdom. Zijn zeldzame vermogen, conflicten af te zwakken door tot wederzijds begrip te komen, licht te brengen in wat duister en verwarrend is, gebroken scherven opnieuw te lijmen en de afzonderlijke delen een hoger en gemeenschappelijk verband te geven, was de ware kracht van zijn geduldig genie en dankbaar noemden zijn tijdgenoten deze op vele terreinen werkzame wil om tot onderling begrip te komen eenvoudigweg 'het Erasmi-aans principe'. Voor dit 'Erasmi-aans principe' wilde deze ene man de gehele wereld winnen. Omdat hijzelf begenadigd was met alle mogelijke vormen van scheppende kracht – hij was dichter, filoloog, theoloog en pedagoog in één – dacht hij dat waar ook ter wereld een verbinding mogelijk moest kunnen zijn tussen wat schijnbaar onverzoenbaar leek; voor zijn bemiddelingskunst was niets vreemd of onbereikbaar. Voor Erasmus bestond er geen morele, onoverbrugbare tegenstelling tussen Jezus en Socrates, tussen christelijke leer en antieke wijsheid, tussen vroomheid en morele waarden. Hij, de gewijde priester, gaf heidenen tolerant een plaats in zijn geestelijk hemelrijk, als broeders naast de kerkvaders; filosofie was voor hem een andere en even zuivere manier voor het zoeken naar God als de theologie, naar de christelijke hemel blikte hij niet minder gelovig omhoog als dankbaar naar de Griekse Olympus. De renaissance met haar vrolijke, zinnenprikkende overdaad was voor hem niet zoals voor Calvijn en andere zeloten de vijand van de Reformatie, maar leek hem eerder haar vrijere zuster. Hij had geen vaste woon- of verblijfplaats maar voelde zich overal thuis, de eerste bewuste kosmopoliet en Europeaan en hij erkende geen enkele superioriteit van de ene natie boven de andere en omdat hij zijn hart geleerd had volkeren uitsluitend te beoordelen naar hun edelste en meest ontwikkelde geestelijk vertegenwoordigers, hun elite, waren alle zijn liefde waard.

Al deze welwillende mensen nu van welke nationaliteit, ras of klasse dan ook samen te smeden tot een groot verbond van ontwikkelde personen, deze verheven poging, nam hij als het eigenlijke doel van zijn leven op zich. En omdat hij daarbij het Latijn, de taal boven de talen, tot een nieuwe kunstvorm en taal van verzoening verhief, schiep hij voor de Europese volkeren – een onvergetelijke daad! –, al was het maar voor even, een supranationale, eenduidige manier van denken en zich uitdrukken. Met zijn brede kennis keek hij dankbaar naar het verleden terug, zijn geloof gaf hem alle vertrouwen in de toekomst. Aan de barbaarse kant van het mensdom echter, die Gods plan op grove en boosaardige wijze altijd weer opnieuw vijandig is gezind en dit wil verstoren, ging hij hardnekkig voorbij; alleen de hogere, creatieve en scheppende wereld zag hij als zijn zielsverwant, en ieder mens van de geest moest deze ruimte vergroten en verbreden, om eenmaal, als het licht aan de hemel, harmonisch en zuiver de hele mensheid te omvatten. Want dit was het diepste geloof van het vroege humanisme (tevens een mooie en tegelijk tragische vergissing): Erasmus en de zijnen hielden het voor mogelijk dat de mensheid door kennis en inzicht vooruitgang zou boeken en zij hoopten dat zowel het individu als de grote massa gevormd zou kunnen worden door hun een bredere toegang te verschaffen tot ontwikkeling, schrift, studie en boeken. Deze idealisten van het eerste uur hadden een ontroerend en bijna religieus vertrouwen in de mogelijkheid de menselijke natuur te verbeteren door constante zorg voor leren en lezen. Als geleerde die geloof in de kracht van het geschreven woord twijfelde Erasmus geen moment aan de volledige leerbaarheid van wat moreel goed was. En het vraagstuk hoe in volledige harmonie te leven leek hem al opgelost met deze door hem gedroomde, ophanden zijnde humanisering van de mensheid.

Een dergelijk verheven droombeeld leende zich ook uitstekend om als een sterke magneet de besten van hun tijd uit alle landen aan te trekken. Altijd immers lijkt voor ethisch denkende mensen het eigen bestaan onbetekenend en inhoudsloos als er niet die troostende gedachte, dat zielsverruimende gevoel bestaat dat ook hij, als individu, met zijn wil en zijn inspanning iets kan betekenen voor de algemene verheffing van de mensheid. Onze huidige tijd is slechts een fase op weg naar grotere volkomenheid, dient slechts als voorbereiding op een veel volmaakter manier van leven. Wie deze hoop op de morele vooruitgang van de mensheid door een nieuw ideaal krachtig tot leven weet te brengen, is voorbestemd zegsman van zijn generatie te worden. Zo ook Erasmus. Het tijdstip voor zijn denkbeelden om Europa te verenigen in een geest van humaniteit was onverdeeld gunstig, want het was al lang geleden dat de grote ontdekkingen en uitvindingen rond de eeuwwisseling, de vernieuwing van kunst en wetenschappen door de renaissance voor geheel Europa een gelukmakende, supranationale en collectieve ervaring waren; voor het eerst na ontelbare bedrukte jaren werd het Avondland weer bezield door vertrouwen in haar roeping, en overal werd het humanisme inspiratiebron voor de beste idealistische krachten. Iedereen wilde burger, wereldburger worden in dit rijk waar ontwikkeling centraal stond; keizers en pausen, kunstenaars en staatslieden, koningen en priesters, jonge mensen en vrouwen wilden niets liever dan zich laten onderwijzen in kunsten en wetenschappen, het Latijn werd hun gemeenschappelijke broedertaal, een eerste Esperanto van de geest; voor het eerst – roemvolle daad! – sinds het uiteenvallen van de Romeinse beschaving ontstond er door de ‘geleerdenrepubliek’ van Erasmus weer een gemeenschappelijke Europese waardencultuur, was voor het eerst niet het eigenbelang

van een pronkzuchtige natie, maar het welzijn van de gehele mensheid de inzet van een broederlijk samenwerkende, idealistische groepering. En dit verlangen van mensen van de geest om zich geestelijk te verbinden, van de gebezigde talen om zich in een suprataal uit te drukken, van de naties om zich op supranationaal niveau eindelijk met elkaar te verzoenen, deze triomf van het verstand, was tevens ook de triomf van Erasmus, was zijn heilig, maar kort en vergankelijk moment.

Waarom kon – pijnlijke vraag – een dergelijk zuiver rijk niet voortbestaan, waarom hebben altijd weer diezelfde hooggestemde en humane idealen over wederzijds begrip, waarom heeft het “Erasmiaans principe” zo weinig invloed en gezag onder een mensheid die toch allang weet dat iedere vorm van vijandschap op dwaasheid berust? Helaas moeten wij duidelijk erkennen dat een ideaal dat slechts het algemene welzijn voor ogen heeft, nooit brede massa’s van het volk volledig tevreden stelt; bij doorsnee karakters eist haat zijn duistere plaats op naast de kracht van louter liefde, en het eigenbelang van het individu verwacht van ieder idee ook snel persoonlijk gewin. Bij de massa zal iets wat concreet, grijpbaar is altijd makkelijker ingang vinden dan wat abstract is en daarom zal op politiek vlak iedere leus het gemakkelijkst weerklank vinden, waarin in plaats van een ideaal een vijandige partij wordt benoemd, een gemakkelijk te bevatten, grijpbare tegenstelling die zich keert tegen een andere klasse, een ander ras, een andere godsdienst, want aan de haat kan het fanatisme zijn misdadige vlam het makkelijkst ontsteken. Een louter bindend, supranationaal en panhumaan ideaal daarentegen als dat van Erasmus ontbeert voor een jeugd die haar tegenstander strijdlustig in de ogen wil zien vanzelfsprekend datgene wat optisch indruk maakt en brengt nooit die elementaire opwinding teweeg als een

afzonderlijk aangewezen vijand die zich hoogmoedig buiten de grenzen van eigen land en godsdienst waagt. Partijpolitici die de immer aanwezige ontevredenheid onder de mensen in bepaalde richting sturen zullen het daarom altijd gemakkelijker hebben; het humanisme echter, de leer van Erasmus, dat voor welk haatgevoel dan ook geen enkele plaats biedt, omarmt geduldig heroïsch een ver gelegen, nauwelijks zichtbaar doel, het is en blijft een ideaal van de aristocratie van de geest, zolang het door haar gedroomde volk, zolang de Europese natie niet tot stand gekomen is. Als idealisten en tegelijk kenners van de menselijke natuur, moeten zij die een toekomstige verzoening tussen de mensen voorstaan zich er altijd van bewust blijven, dat het werk waar zij zich voor opofferen voortdurend door het irrationele van de emotie wordt bedreigd, dat de tijd leert dat altijd weer een stormvloed, met krachten samengebald uit de oerdieptes van de menselijke drijfveren, alle dammen zal overstromen en verwoesten: bijna elke generatie maakt een dergelijke terugslag mee, en dan is aan hen de morele opgave, deze zonder innerlijke verwarring te boven te komen.

De persoonlijke tragedie van Erasmus echter was dat juist hij, die zelf het minst fanatiek van alle mensen was, die zich het meest tegen fanatisme teweerstelde, en ook nog juist op het moment dat de gedachte over een Europa dat de afzonderlijke staten overstijgt voor het eerst duidelijk terrein leek te winnen, meegesleurd werd in één van de ergste uitbraken van massahysterie op nationaal en religieus vlak uit de geschiedenis. Meestal nestelen die gebeurtenissen die wij historisch van belang vinden zich niet in het levende bewustzijn van een volk. Zelfs de grote beroering waarmee een oorlog gepaard gaat trof in vorige eeuwen slechts afzonderlijke gemeenschappen, afzonderlijke provincies, en over het algemeen slaagde een man van de geest erin zich

bij godsdienstige of sociale twisten afzijdig te houden van het tumult, zijn hart en ogen gesloten te houden voor politieke emoties – Goethe is daarvan het mooiste voorbeeld, die ongestoord te midden van de opschudding veroorzaakt door de Napoleontische oorlog boetseert aan zijn geestelijk werk. Soms echter, wat in de geschiedenis maar hoogst zelden voorkomt, ontstaan er door tegengestelde spanningen zulke heftige stormen, dat de hele wereld als een zeildoek in tweeën wordt gescheurd, en deze enorme scheur raakt ieder land, iedere stad, iedere woning, ieder gezin, ieder hart. Van alle kanten wordt het individu dan door het buitensporig geweld van de massa belaagd en onder enorme druk gezet, en het kan zich niet verweren tegen, niet ontkomen aan die collectieve waan; bij een dergelijke samengebalde tierende razernij is er geen plaats voor een zekere, afzijdige houding. Dergelijke de wereld splijtende gebeurtenissen kunnen tot ontbranding komen door de wrijving die optreedt bij de tegenstellingen die ontstaan bij sociale, religieuze of welke andere geestelijk-theoretische problemen dan ook; uiteindelijk laat het het fanatisme onverschillig door welke materie zij tot ontbranding komt; alles wat het wil is branden en vuurspuwen, zijn opgekropte haatgevoelens ontladen, en juist ten tijde van dergelijke apocalyptische perioden in de wereldgeschiedenis voortkomend uit waanideeën levend bij de grote massa, rukt de oorlogsdemon zich met geweld los uit de ketenen van de rede en stort hij zich bevrijd en begerig op de wereld.

Tegen zulke vreselijke momenten van massale waanzin waardoor de wereld verdeeld is geraakt, staat de wil van de enkeling machteloos. Een man van de geest kan zich dan niet met een beschouwende blik afzijdig houden, de tijd dwingt hem richting tumult, rechts of links, naar de ene of de andere groep, dwingt hem zich achter de leus van deze of gene par-

tij te scharen; onder die honderdduizenden, die miljoenen elkaar bestrijdende mensen is er géén die dan meer moed en kracht nodig heeft, meer vastbeslotenheid op moreel gebied dan de man van het midden, die zich niet wil onderwerpen aan kadaverdiscipline en één manier van denken. En hier begint de tragedie van Erasmus. Hij had als eerste Duitse reformator (en eigenlijk de enige omdat de andere eerder revolutionairen dan hervormers waren) geprobeerd de katholieke kerk te vernieuwen op basis van redelijke principes; maar het lot confronteerde hem, de visionair, de evolutionair, met de revolutionair Luther, de doener, de van demonen bezeten aanjager van kortzichtig Duits volksgeweld. Met één klap van zijn ijzeren boerenvuist verwoest Maarten Luther wat de fijne hand, slechts aan de pen gewend, van Erasmus aarzelend en voorzichtig bij elkaar probeerde te brengen. Voor eeuwen wordt de christelijke, de Europese wereld gespleten, katholieken tegen protestanten, het noorden tegen het zuiden, Duitsers tegen Romeinen – op dat moment is er maar één keus voor Duitsers of andere westerlingen: of rooms of luthers, ofwel de macht van de paus of het evangelie. Maar Erasmus – dat was zijn memorabele daad – weigert als enige van de bepalende figuren van die tijd om partij te kiezen. Hij kiest niet voor de kerk en hij kiest niet voor de Reformatie, want hij is met beide verbonden, met de leer van het evangelie omdat hij deze als eerste uit overtuiging zowel kritisch als positief benaderde, met de katholieke kerk omdat hij daarin de laatste vorm van geestelijke eenheid binnen een ineensstortende wereld verdedigt. Maar rechts wordt overdreven en links wordt overdreven, op rechts is fanatisme op links is fanatisme, en hij, die zo onveranderlijk anti iedere vorm van fanatisme is, wil noch de ene vorm van overdrijving dienen, noch de andere, maar wil alleen dienstbaar zijn aan zijn eeuwige maatstaf, de gerechtigheid. Tevergeefs spant hij zich